El periple de dues pintures romàniques andorranes
Noves aportacions

Mireia Berenguer Amat

Historiadora de l'art. mireia.berenguer@museunacional.cat

Jacint Berenguer i Casal

Acadèmic corresponent per Andorra. jacintberenguer@gmail.com

Resum

Recents investigacions realitzades en arxius nord-americans i francesos han permès avançar en el coneixement de l'itinerari que seguiren, després de ser arrencades, dues pintures romàniques andorranes: el fragment de *Sant Gregori* de l'església de Santa Coloma i *La Verge entre dos Sants* de l'església d'Anyós. L'article, a més de documentar l'interès que manifestaren els Musées Nationaux de França per adquirir les dues obres quan foren subhastades el 25 de març de 1955, aporta una detallada informació sobre el seu adjudicatari en aquella licitació.

Paraules clau: Pintura romànica andorrana / *Sant Gregori* / *La Verge entre dos Sants* / *City Art Museum of St. Louis* / *Musées Nationaux* de França / Jean Vergnet-Ruiz / Nourhan Manoukian.

Resumen

El periplo de dos pinturas románicas andorranas
Nuevas aportaciones

Recientes investigaciones realizadas en archivos norteamericanos y franceses han permitido avanzar en el conocimiento del itinerario que siguieron, tras ser arrancadas, dos pinturas románicas andorranas: el fragmento de *Sant Gregori* de la iglesia de Santa Coloma y *La Verge entre dos Sants* de la iglesia de Anyós. El artículo, además de documentar el interés que manifestaron los *Musées Nationaux* de Francia por adquirir las dos obras cuando fueron subastadas el 25 de marzo de 1955, aporta una detallada información sobre su adjudicatario en aquella licitación.

Palabras clave: Pintura románica andorrana / *Sant Gregori* / *La Verge entre dos Sants* / *City Art Museum of St. Louis* / *Musées Nationaux* de Francia / Jean Vergnet-Ruiz / Nourhan Manoukian.

Abstract

The itinerary of two Andorran Romanesque paintings
New contributions

Recent research carried out in American and French archives has allowed us to advance in the knowledge of the itinerary that two Andorran Romanesque paintings followed after being torn off: the fragment of *Sant Gregori* from the church of Santa Coloma and *La Verge entre dos Sants* from the church of Anyós. The article, in addition to documenting the interest shown by the *Musées Nationaux* of France in acquiring the two works when they were auctioned on March 25, 1955, provides detailed information about the successful acquirer in that bid.

Keywords: Andorran romanesque paintings / *Sant Gregori* / *La Verge entre dos Sants* / City Art Museum of St. Louis / *Musées Nationaux* of France / Jean Vergnet-Ruiz / Nourhan Manoukian.

Antecedents

Dues de les pintures romàniques andorranes que van ser arrencades de les seves respectives esglésies a inici dels anys trenta del segle passat han estat objecte de diverses recerques per tal de conèixer l'itinerari que seguiren d'ençà de la seva extracció. Es tracta de dues obres de la segona meitat del segle XII.[1] L'una, representa Sant Gregori i provenia de l'intradós de l'arc triomfal de l'església de Santa Coloma; l'altra, *La Verge entre dos sants*, decorava el parament cilíndric de l'absis de l'església de Sant Cristòfor d'Anyós.[2]

Ambdues obres pertanyen al mateix cercle estilístic, aquell que s'ha denominat el mestre de Santa Coloma, cercle que no se circumscriu solament a Andorra, sinó que, com ha indicat Anke Wunderwald, similituds estilístiques i iconogràfiques amb aquest corrent es troben també fora del Principat, en altres obres de la regió pirinenca. N'és un clar exemple el fragment —conservat actualment al MNAC— d'un sant bisbe o doctor de l'Església provinent del mur occidental de Santa Eulàlia d'Estaon, al Pallars Sobirà; les línies del palmell de la seva mà i les tires de pedreria de la sanefa central i de les vores de la casulla són d'una semblança sorprenent amb les del Sant Gregori de l'església de Santa Coloma.[3]

Aquestes dues pintures foren adquirides, entre moltes altres, per l'antiquari Josep Bardolet[4] i, després de la seva extracció per l'*estrattista* Arturo Cividini, van seguir durant molt de temps el mateix itinerari, el recorregut inicial del qual ja vàrem tenir ocasió de detallar en un anterior article.[5] Des d'Andorra viatjaren a la Seu d'Urgell i des d'allí a Barcelona, on a la Casa Amatller del passeig de Gràcia foren restaurades i traspassades a un suport de tela pel mateix Cividini. Després de passar per Madrid, foren adquirides vers el 1933 per Arthur Byne, el qual les deixà dipositades per a la seva venda a la Brummer Gallery de Nova York el març de 1934.[6]

El periple nord-americà del *Sant Gregori*

Quan publicàrem el 2020 l'article citat, no ens constava llavors que aquest fragment de la decoració mural de Santa Coloma hagués estat exhibit fora de la Brummer Gallery, però una recent investigació arxivística ens ha revelat noves dades sobre el seu periple nord-americà.

No hi ha dubte que, en la seva condició de marxants d'art, els Brummer feren el possible per aconseguir vendre aquelles obres d'art romànic que Arthur Byne els hi havia confiat per ser comercialitzades. Una de les seves estratègies per donar-les a conèixer fou la de tractar d'incloure-les en mostres organitzades per museus nord-americans. En el nostre anterior treball esmentat ja férem menció que *La Verge entre dos sants* d'Anyós havia format part de l'exposició "Spanish Painting" que se celebrà al Brooklyn Museum de Nova York el mes d'octubre de 1935.[7]

[1] Pijoan, 1948: 126. Anke Wunderwald precisa més i les situa al darrer quart d'aquell segle (Wunderwald, 2003: 73).

[2] Pijoan, 1948: 153-154, Arxiu Nacional d'Andorra, NC 003, i Berenguer, 2017: 286.

[3] Wunderwald, 2003: 83-85 i Pagès, 2005: 667 i 669. Similituds com aquestes reforcen la hipòtesi apuntada per diversos autors, segons la qual els tallers que a l'època treballaven en la decoració de les esglésies ho feien arreu del Pirineu, de manera itinerant.

[4] Sobre l'adquisició de les pintures de Santa Coloma per part de Josep Bardolet hi ha força documentació que ho acredita. Vegeu, entre d'altres, Mateu, 2003: 134-135, i Wunderwald, 2003: 74-75. Pel que fa al fragment procedent d'Anyós també fou Bardolet qui el comprà, si més no va ser ell qui va encarregar la seva restauració a Arturo Cividini, segons vàrem comprovar en la llibreta on aquest detallava els serveis que venia prestant als seus clients (Berenguer, 2020: 183).

[5] Berenguer, 2020: 177-192.

[6] Joseph Brummer (hongarès establert a Nova York, propietari amb els seus germans Ernest i Imre de la Brummer Gallery) tenia una certa relació amb Catalunya, si més no, era molt amic de Josep Pijoan (Llorens Artigas, 2023: 115). Justament en la seva monografia *Les pintures murals romàniques de Catalunya*, Pijoan fa esment de les que decoraven les esglésies de Santa Coloma i d'Anyós (Pijoan, 1948: 152-154).

[7] *La Verge entre dos sants*, figura reproduïda en el catàleg d'aquella mostra amb el núm. 2 sota el títol *Three Saints* i amb el comentari addicional i imprecís de *Catalonian Fresco XIIIth Century*, similar —com comentarem— a l'indicat pel *Sant Gregori* en el catàleg del City Art

FIGURA 1. *Sant Gregori* de l'església de Santa Coloma d'Andorra (IAAH, im. 1710011 –Foto Gudiol 67252).

Ara també hem pogut conèixer que el *Sant Gregori* andorrà fou exhibit fora de la ciutat de Nova York, en el marc d'una exposició que sota el títol "Early Spanish Art" tingué lloc el 1938 a l'estat de Missouri, en el City Art Museum of St. Louis, anomenat així des del 1972 Saint Louis Art Museum (fig. 1).

De la documentació que es conserva en els seus arxius, entre altres qüestions, s'evidencia la comentada estratègia dels Brummer: intentar promoure la venda d'aquelles obres romàniques, òbviament per mitjà dels clients de la seva galeria de Manhattan, però també a través de la seva participació en mostres d'abast més general, eixamplant d'aquesta manera el ventall dels seus possibles compradors. Així s'intueix de la carta que el director d'aquell museu, Meyric R. Rogers, adreçà el febrer de 1938 a Joseph Brummer demanant-li diversos objectes d'art per a l'exposició que estava preparant: *It also occurs to me that this might be a good time to try one of your fragments of Spanish fresco, perhaps one of the pieces you lent to Brooklyn some time ago*.[8]

La mostra en qüestió s'organitzà amb motiu de la instal·lació en el City Art Museum of St. Louis d'una sala permanent dedicada a l'art hispanomoresc de finals del segle XV (*An Hispano-Moresque interior of the late fifteenth century*), amb la intenció d'aplegar entorn d'aquella sala diversos objectes i obres d'art hispans, no forçosament d'aquell període, perquè donessin a l'esdeveniment una visió més àmplia del que el museu entenia com art hispà de primera època. No deixa de resultar sorprenent que per ambientar aquella sala el museu de Saint Louis demanés prestades obres d'art d'altres períodes i estils, com l'esmentat *Sant Gregori* romànic de finals del segle XII o peces del segle XVIII, que en realitat tenien molt poc a veure amb l'art hispanomoresc de finals del XV.

El cas és que, efectivament, la Brummer Gallery prestà per a aquella mostra, a més de diversos objectes d'art i un parell d'escultures d'alabastre, dues de les pintures murals romàniques, la venda de les quals els hi havia confiat Arthur Byne: el *Sant Gregori* que havia decorat l'intradós de l'església de Santa Coloma i *El Martiri de Santa Caterina* que provenia de la catedral de la Seu d'Urgell. Aquestes dues pintures romàniques arribaren des de Nova York a Saint Louis el 3 de març del mateix any 1938 (fig. 2).[9] Per raons d'espai, però, la pintura de la Seu d'Urgell, ateses les seves grans dimensions, no

Museum of St. Louis.

[8] Saint Louis Art Museum Archives, Director's office, Especial Exhibition Files Box 15, Folder 3. Early Spanish Art Exhibition, 1938 Fresco. Agraïm especialment a Jenna Stout, arxivera de l'esmentat museu, haver-nos posat a l'abast tota la documentació que conserven d'aquella mostra.

[9] Segons consta en el registre d'entrada 1723 d'aquell museu (Saint Louis Art Museum Archives, Director's office, Special Exhibition Files Box 15, Folder 6. Early Spanish Art Exhibition, 1938 Fresco). En aquest document, a més de fer-se una referència sumària al

CITY ART MUSEUM OF ST. LOUIS — FORM 29

REGISTRAR'S ENTRY RECORD FOR ART OBJECTS

Date....March 3, 1938..... Entry No(s.)...1723

The following shipment has been received:

From (Shipper)....W.S. Budworth & Son Address

Owner (if other than Shipper).. Joseph Brummer Address N.Y.

Via.... express; $500. on box Collect $2.30 Weight 220 lbs.

ENTRY NO.	OBJECT TITLE AND PROVENANCE	DESCRIPTION ARTIST OR MATERIAL AND PERIOD	CONDITION UPON RECEIPT	SIZE	VALUE
1723	X 754 Fresco representing St. Gregory				
	X 756 Fresco representing St. Catherine for Spanish Exhibition				

FIGURA 2. Registre d'entrada al City Art Museu of St. Louis de les dues pintures romàniques que li va prestar Joseph Brummer, el *Sant Gregori* andorrà i *El martiri de Santa Caterina* (Cortesia dels Saint Louis Art Museum Archives).

pogué exhibir-se en aquella exposició, tal com li comentà el director del museu, Meyric R. Rogers, a Joseph Brummer per carta datada el 31 de març següent: *Owing to greater limitation in space than we had expected we have not been able to find a good place for the large fresco of St. Catherine.*

El que no hi ha dubte que formà part d'aquella mostra fou el Sant Gregori andorrà. Figura en el catàleg amb el núm. 45 sota el títol de *Fresco: St. Gregory. Catalan. XIII Century*, amb les referències proporcionades al museu pel mateix Joseph Brummer, dades que no podem dir que fossin molt precises.[10]

Tot i que inicialment l'exposició havia de durar dos mesos, des de finals de març fins a finals de maig, es decidí prorrogar-la durant tot l'estiu, per la qual cosa l'estada del *Sant Gregori* en aquella ciutat a la vora del Mississipi fou de poc més de sis mesos, transcorreguts els quals l'obra retornà a Nova York.[11]

Les posteriors licitacions públiques

Malgrat els esforços dels Brummer per vendre privadament el *Sant Gregori* i *La Verge entre dos sants* que tenien en el seu poder des del 1934, no ho aconseguiren, motiu pel qual el 1942 ambdues obres sortiren a subhasta a la Parke-Bernet novaiorquesa, junt amb *El Martiri de Santa Caterina* ja esmentada, essent

tema de les dues pintures romàniques, es consignen els números de registre que tenien a la Brummer Gallery, en el cas, del Sant Gregori, el núm. X 754 ja conegut (Berenguer, 2020: 185-186).

[10] *Bulletin of the City Art Museum of St. Louis*, 1938: 13-27.

[11] Per carta del 31 de març, Meyric R. Rogers demanava a Joseph Brummer el seu consentiment per poder disposar de les obres que li havia prestat fins a finals de l'estiu i, així, poder prorrogar l'exposició, consentiment que Brummer li donà per carta del 2 d'abril següent (Saint Louis Art Museum Archives, Director's office, Especial Exhibition Files Box 15, Folder 4. Early Spanish Art Exhibition, 1938 Fresco).

FIGURA 3. *La Verge entre dos sants* de l'església de Sant Cristòfol d'Anyós (IAAH im. 00584008 –Foto Gudiol 67250).

adquirides les tres pel baró Jean Germain León Cassel. Després de la mort d'ell i de la seva dona, moltes obres de la seva col·lecció foren subhastades a París en diverses jornades durant els anys 1954 i 1955 (fig. 3).

En la dotzena sessió d'aquestes licitacions, la que tingué lloc el 25 de març de 1955 a l'Hôtel Drouot, se subhastaren dels Cassel múltiples objectes i obres d'art (ceràmiques, escultures, bronzes, coures, mobles i tapissos). També, segons s'anuncia en el catàleg, *importantes fresques catalanes des XIIe et XIIIe siècles*. Entre elles, les mencionades dues pintures romàniques andorranes (lots 91 i 92).

Els hereus Cassel encarregaren la direcció d'aquesta nova subhasta, com ho havien fet amb les anteriors, a un dels comissaris taxadors llavors de més renom: Étienne Ader, el qual va ser assistit en aquella ocasió pel marxant i col·leccionista Charles Ratton, reconegut expert en art tribal, però també en art medieval.

Tot i que fins ara no s'havia localitzat l'acta de la subhasta del 25 de març de 1955 i, per tant, es desconeixien els adjudicataris de les obres que van ser objecte d'aquella licitació, gràcies a noves investigacions realitzades en els arxius parisencs hem pogut avançar en la recerca del posterior itinerari que seguiren aquestes dues obres andorranes.

L'interès mostrat pels *Musées Nationaux* de França

92 — PEINTURE à la fresque transposée sur toile. Saint-Grégoire, debout, vêtu d'une robe jaune et d'une chape bleu-vert ornée d'une bande d'orfroi semée de cabochons de couleurs. Il bénit de la main droite largement ouverte, de l'autre, il tient une croix. A gauche, de haut en bas l'inscription. S. C. S. GREGORIVS. Provient de l'église de Santa Coloma de Andorra. Fin du XIIe siècle.
Nous devons cette indication de provenance à l'amabilité du Professeur J. Gudiol.
Haut., 1m70; Larg., 0m70.
Vente New York, Parke-Bernet, 4 Juin 1942.
Voir la reproduction, pl. VI.

FIGURA 4. Fitxa tècnica de la pintura de *Sant Gregori* publicada en el catàleg de la subhasta celebrada el 25 de març de 1955 a l'Hôtel Drouot, on es fa constar expressament la intervenció de Josep M. Gudiol en la seva catalogació.

En parlar dels fragments de pintura romànica que decoraven l'església de Sant Cristòfor d'Anyós, Rafael Benet indicava el 1955 en el seu "Inventari del Patrimoni Artístic d'Andorra" que aquestes pintures "per informació rebuda de Joan Ainaud, varen ser adquirides pels Musées Nationaux de França, possiblement, per ser plaçades en algun museu de fora de París".[12] Notícia, aquesta, que tenia el seu origen en la bona relació que Joan Ainaud mantenia amb Josep M. Gudiol, ambdós companys de patronat a la Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Gudiol havia estat consultat pel mencionat comissari taxador Étienne Ader, a fi de documentar les indicades pintures romàniques de la col·lecció Cassel que pròximament ell trauria a subhasta. Gràcies, doncs, a Josep M. Gudiol, aquelles peces que en la licitació del 1942 a la Parke-Bernet de Nova York figuraven catalogades d'una manera

[12] Arxiu Nacional d'Andorra, NC 003, i Berenguer, 2017: 286.

imprecisa, sense massa detalls, van ser subhastades a París amb una descripció més completa (amb mides, provinença, històric i bibliografia). Així resulta del catàleg d'aquella licitació, on Étienne Ader fa constar expressament que *Nous devons cette indication de provenance à l'amabilité du Professeur J. Gudiol* (fig. 4).[13]

El cas és que en el marc de les relacions que per aquest motiu mantingueren a principis de 1955 Ader i Gudiol, aquell li degué indicar a aquest l'interès que havien mostrat els *Musées Nationaux* de França per adquirir les pintures romàniques que ell subhastaria ben aviat. Comentari que, probablement, Gudiol traslladà a Ainaud i aquest a Benet.

Certament, la referida intenció d'aquells museus resulta plenament acreditada a la llum dels acords presos pels seus òrgans de govern.

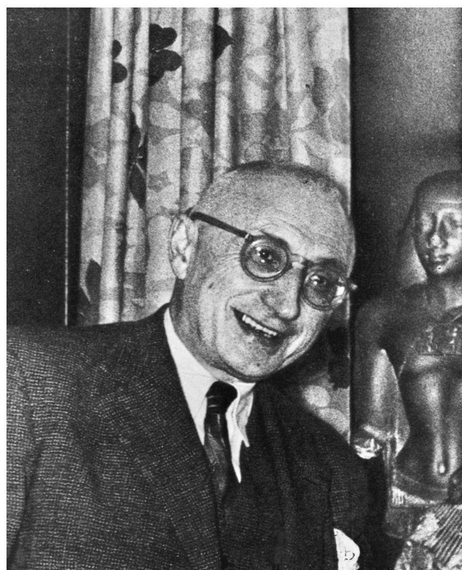

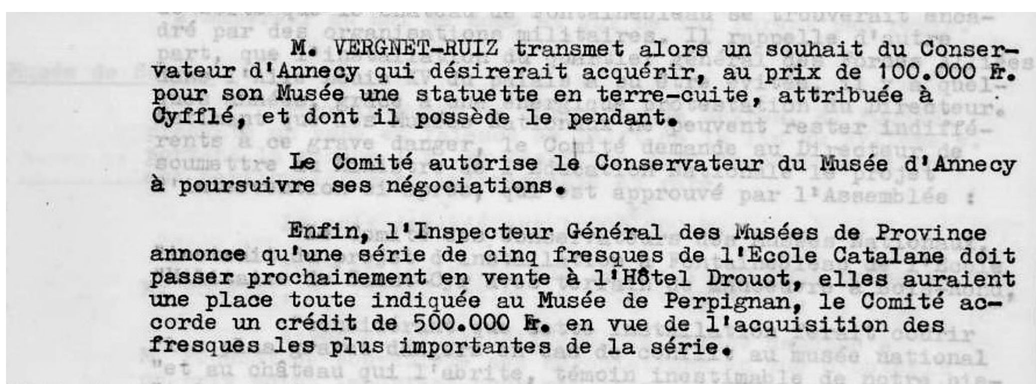
FIGURA 5. Jean Vergnet-Ruiz, Inspector General dels Museus de Província de França.

Qui ho promogué i portà la veu cantant en tot aquest afer fou Jean Vergnet-Ruiz (1896 - 1972), aleshores inspector dels Museus de Província. Metge durant la Primera Guerra Mundial, es graduà més tard, als seus trenta-set anys, en història de l'art a l'École du Louvre, esdevenint membre del departament de pintura d'aquell museu i, posteriorment, cap del seu laboratori. La seva carrera en el món de l'art continuà com a conservador del Château de Compiègne. El 1945, acabada la Segona Guerra Mundial, fou l'encarregat de crear i dirigir l'*Inspection Générale des Musées de Province*, des d'on reorganitzà, modernitzà i donà vida a tots aquells museus, la major part dels quals havien quedat en un estat de destrucció, abandonament i desordre lamentables (fig. 5).

Assabentat segurament pel mateix comissari taxador Étienne Ader, Vergnet-Ruiz anuncià el 27 de gener de 1955 al *Comité des Conservateurs des Musées Nationaux* en la reunió d'aquell dia *qu'une série de cinq fresques de l'Ecole Catalane doit passer prochainement en vente à l'Hôtel Drouot, elles auraient une place toute indiquée au Musée de Perpignan*.[14] Sens dubte, pensava Vergnet-Ruiz, fent honor a la seva condició de valedor dels museus regionals, que era del tot adient que unes pintures catalanes —òbviament, llavors a París, el romànic andorrà quedava inclòs en el català— anessin a enriquir les col·leccions del *Musée d'art Hyacinthe Rigaud* de Perpinyà, museu que aleshores també estava iniciant el seu procés de renovació amb la supervisió i ajut dels organismes centrals francesos, com ho evidencia, per exemple, el dipòsit que l'estat hi havia fet llavors, entre altres obres, de *L'autoportrait dit au turban* de Jacint Rigau, en el futur una de les pintures emblemàtiques del museu (fig. 6).

En aquella reunió de finals de gener, el *Comité des Conservateurs* acceptà la proposta de Vergnet-Ruiz, tot destinant 500.000 Fr. *en vue de l'acquisition des fresques les plus importantes de la série*. Per bé que en aquella reunió s'informà de l'existència de cinc pintures, en realitat només foren tres les que finalment els hereus Cassel dugueren a subhasta. Així consta en el catàleg d'aquella licitació. En concret, les

[13] Catàleg de la subhasta a l'Hôtel Drouot, 1955: lots 90-92.
[14] Archives des Musées Nationaux. Procès-verbaux du conseil consultatif, 1955-1957, Comité des Conservateurs, Séance du 27 Janvier 1955: 4.

M. VERGNET-RUIZ transmet alors un souhait du Conservateur d'Annecy qui désirerait acquérir, au prix de 100.000 Fr. pour son Musée une statuette en terre-cuite, attribuée à Cyfflé, et dont il possède le pendant.

Le Comité autorise le Conservateur du Musée d'Annecy à poursuivre ses négociations.

Enfin, l'Inspecteur Général des Musées de Province annonce qu'une série de cinq fresques de l'Ecole Catalane doit passer prochainement en vente à l'Hôtel Drouot, elles auraient une place toute indiquée au Musée de Perpignan, le Comité accorde un crédit de 500.000 Fr. en vue de l'acquisition des fresques les plus importantes de la série.

FIGURA 6. Acta del *Comité des Conservateurs des Musées Nationaux* del 27 de gener de 1955, p. 4 (fragment).

pintures que hi figuren foren *El Martiri de Santa Caterina* de la catedral de la Seu d'Urgell (lot 90), *La Verge entre dos sants* de l'església d'Anyós (lot 91) i el *Sant Gregori* de l'església de Santa Coloma (lot 92).

Set dies després d'aquella sessió del *Comité des Conservateurs*, Vergnet-Ruiz informà el 3 de febrer al *Conseil Artistique des Musées Nationaux* de França que *le Comité des Conservateurs l'a autorisé à demander au Conseil un crédit de 500.000 Fr. pour l'adquisition, en vente publique, au profit du Musée de Perpignan, d'une ou plusieurs fresques catalanes d'un style voisin de celles d'Urgel*. El conjunt d'aquestes pintures, afegí, seria versemblantment venut per 600.000 Fr, valoració que possiblement li devia suggerir el mateix Ader. L'esmentat *Conseil Artistique* acordà reservar 600.000 Fr. *pour tenter d'éviter la dispersions des fresques*.[15]

La decisió d'adquirir les tres obres, doncs, tirà endavant. Tant és així que en la nova reunió del *Conseil Artistique* del 17 de març, tot just una setmana abans de la celebració de la subhasta, es recorda expressament en l'acta d'aquella sessió que hi havia reservats 600.000 Fr. *pour l'achat éventuel à l'Hôtel Drouot de fresques catalanes*.[16]

El cas és que, malgrat la manifestada i reiterada voluntat d'adquirir les tres pintures romàniques referides, finalment, l'adjudicació a favor dels *Musées Nationaux* de França no s'arribà a produir, possiblement per les circumstàncies que tot seguit exposem.

L'acta de la subhasta del 25 de març de 1955 a l'Hôtel Drouot

Tot i que, fins fa ben poc, es creia que aquesta acta s'havia perdut, posteriors recerques en els *Archives de Paris* han aconseguit localitzar el manuscrit original d'aquest *procès-verbal* (fig. 7), que s'ha trobat incorporat com annex a l'acta de la primera de les licitacions de béns de la col·lecció Cassel que el mateix comissari taxador, Étienne Ader, havia organitzat un any abans, el 9 de març de 1954.[17]

De l'examen de l'acta del 25 de març de 1955 es desprèn, en primer lloc, que la primera de les tres pintures romàniques que havien de sortir a licitació aquell dia (*El Martiri de Santa Caterina*, lot 90) havia estat retirada prèviament de la venda pública pels successors de la vídua Cassel per 710.000 Fr.

[15] Archives des Musées Nationaux. Procès-verbaux du conseil artistique, Février 1955 – Décembre 1960. Séance du 3 Février 1955: 7.

[16] Archives des Musées Nationaux. Procès-verbaux du conseil artistique, Février 1955 – Décembre 1960. Séance du 17 Mars 1955: 1.

[17] Archives de Paris. D.42E3 211 / Etienne Ader / 11 janvier 1954 - 24 juin 1954. Agraïm especialment a Alain Prévet, responsable al Ministeri de Cultura francès de la *Mission de recherche et de restitution des biens culturels spoliés entre 1933 et 1945*, les seves gestions que han dut a la localització de l'acta d'aquella subhasta que, fins fa poc, es creia perduda.

FIGURA 7. Encapçalament de l'acta de la subhasta celebrada el 25 de març de 1955 a l'Hôtel Drouot.

Així, doncs, la seva ja coneguda adquisició per part del galerista Henri Bing-Bodmer no es produí en aquella venda pública sinó mitjançant un acord privat entre els venedors i el comprador.

En tot cas, el referit preu que els propietaris demanaven per aquesta sola pintura (710.000 Fr) depassava ja el pressupost acordat pels *Musées Nationaux* de França per adquirir el conjunt de les tres obres (600.000 Fr). Cal recordar que la intenció del *Conseil Artistique*, reflectida en l'acta de la seva reunió del 3 de febrer, era la d'adjudicar-se les tres obres *pour tenter d'éviter la dispersions des fresques*, i això ja no era factible des que la primera de les pintures havia estat retirada de la subhasta i venuda privadament a Henri Bing-Bodmer.

Sigui com sigui, el cas és que la referida acta ens aporta el nom del comprador dels dos següents lots, els números 91 i 92, corresponents a *La Verge entre dos sants* d'Anyós i al fragment de *Sant Gregori* de Santa Coloma. Segons queda reflectit en aquella acta, l'adjudicatari dels dos lots va ser la mateixa persona: *Manoukian 11 [rue de] Provence*, confirmant, d'altra banda, el que ja havíem indicat en una anterior ocasió:[18] que els preus que en va pagar van ser efectivament els de 200.000 Fr. i 265.000 Fr, respectivament (fig. 8).

[18] Berenguer, 2020: 189.

FIGURA 8. Detall de l'acta de la subhasta celebrada el 25 de març de 1955, on figura l'adjudicació a Manoukian de les dues pintures romàniques andorranes (lots 91 i 92).

Un marxant d'art assidu de l'Hôtel Drouot

Manoukian, Nourhan Manoukian, va ser, doncs, l'adjudicatari en aquella subhasta de les dues pintures andorranes. D'entrada, pot sorprendre que un col·leccionista com ell, fonamentalment d'obres d'*Art Nouveau* i d'*Art Déco*, s'interessés per unes pintures de finals del segle XII. Si ens atenem a la seva idiosincràsia, però, el fet no resulta gens estrany.

D'origen armeni, Nourhan Manoukian havia nascut el 15 de gener de 1906 a Constantinoble, la capital de l'Imperi otomà (avui Istanbul), en el si d'una família benestant, una branca de la qual estava emparentada amb Calouste Gulbenkian, el col·leccionista i filantrop propulsor de la fundació lisboeta que porta el seu nom.[19] El jardí dels Manoukian, segons Nourhan havia comentat, confrontava amb el del sultà, els fills del qual eren els seus companys de joc. Sovint seia a la seva taula. En aquell ambient de magnificència va viure els primers anys de la seva vida.[20]

Tot canvià, però, amb l'inici de la Guerra d'Independència Turca i el genocidi armeni. L'Imperi otomà va aprofitar la Primera Guerra MundiaI per realitzar una veritable massacre d'aquell poble, que va ser —en paraules de Léon Guerdan— vençut, espoliat i martiritzat pels turcs.[21] Començà així la diàspora armènia arreu del món. Milers de supervivents d'aquell extermini feren cap a França. La majoria hi arribaren per Marsella i aviat s'estengueren per tot el país. Molts s'establiren a París. Acompanyat d'Eugénie Manoukian, la seva mare, el petit Nourhan hi arribà vers el 1918, fugint també d'aquell genocidi. A la capital francesa completà la seva escolarització i, temps després, hi obrí

[19] La tia de Nourhan, Virginie Manoukian (1863-1903), estava casada amb Badrig Gulbenkian (1858-1930), cosí germà del famós col·leccionista Calouste Gulbenkian.

[20] Patterson, 1969: 84.

[21] Guerdan, 1942: 18.

FIGURA 9. Nourhan Manoukian, adjudicatari de les dues pintures romàniques andorranes.

un comerç de venda de catifes orientals que mantingué una bona colla d'anys.[22]

Acabada la Segona Guerra Mundial, Nourhan Manoukian inicià la que seria la seva gran vocació: comerciar i, ensems, col·leccionar personalment objectes i obres d'art. S'instal·là al núm. 11 del carrer de Provence, al Faubourg Montmartre, barri ple d'antiquaris, galeries i cases de subhastes. Molt a prop del mateix Hôtel Drouot, on ell hi anava cada dia. Era el seu món, on es movia amb força habilitat. Amb una llibreta a la mà, voltava diàriament per aquelles sales de subhasta a la recerca d'obres que li poguessin interessar. Sempre sol, malgrat que, sovint, quan ja havia esdevingut un col·leccionista de renom, el seguien a una certa distància altres comerciants, delerosos per saber allò que més li interessava (fig. 9).[23]

Durant uns quants anys comprà peces de totes les èpoques i estils, de manera indiscriminada, simplement pel sol fet que eren obres que l'atreien, sense tenir ni idea de què en faria;[24] mobles i objectes d'art, entre altres, dels segles XVIII i XIX. Descobrí l'art japonès i se sorprengué de les afinitats que tenia amb l'*Art Nouveau*. Va ser aquesta la via per la qual acabà essent un apassionat de l'*Art Nouveau* i de l'*Art Déco*, que ell en deia del 1900 i del 1925. En aquells anys de postguerra en què els mobles, pintures i escultures d'inici del segle XX eren menyspreats, ell en va ser a París un dels primers i més importants reivindicadors. Els seus coneixements en el camp artístic els havia après en el dia a dia. Òbviament, tenia un "ull artístic" innegable, un dot innat per saber distingir el gra de la palla. Arribà a formar personalment una gran col·lecció d'obres dels períodes referits que —en paraules de Félix Marcilhac— marcà definitivament una etapa en la rehabilitació de les arts decoratives de la primera meitat del segle XX.[25]

Com ja hem comentat, Manoukian també comprava per a ell aquelles obres d'altres estils i d'altres èpoques que l'atreien i que li agradava barrejar amb el gruix de la seva col·lecció. *Être amateur d'art* —deia—, *s'est être ouvert sur le monde sans aucune spécialisation*.[26] Per a ell, l'art era atemporal. No és d'estranyar, doncs, que el 1955 s'adjudiqués en subhasta aquelles dues pintures romàniques andorranes que li van interessar.

Però Manoukian, a més de col·leccionista, també era comerciant d'art. Ell mateix reconeixia que dels 450 gerros d'Émile Gallé que havia arribat a comprar, només n'acabà conservant una dotzena. Els altres els havia revenut. A bon preu, és clar.[27] Sembla que el mateix va passar amb la pintura d'Anyós, *La Verge entre dos sants*, que, després d'adjudicar-se-la el 1955, acabà revenent-la. I és que, amb el temps, adoptà per a la seva col·lecció unes pautes més estrictes; per més que una obra li agradés, si considerava que no s'ajustava a uns determinats criteris que s'havia marcat, se'n desprenia. A un

[22] Allen, 1966: 78.
[23] *Ibíd*: 90.
[24] Shurr, 1969: 16.
[25] Marcilhac, 1993: 3.
[26] Coste, 1966: 129.
[27] Amb evident sornegueria, ell mateix comentava el 1966 que els gerros de Gallé els havia venut pels mateixos francs que els havia adquirit, afegint, però, que entre la compra i la venda el franc havia canviat de valor, tot referint-se al fet que, amb l'entrada en vigor el 1960 del *nouveau franc*, aquest valia 100 vegades l'*ancien franc* (Duret-Robert, 1993: 139).

periodista nord-americà li havia comentat: *A collector has to be able to say of an object: I like it but it's not what I need, it's not right, and get rid of it, as he would a limb that has gangrene.*[28]

En el nostre article del 2020, ja consignàvem que en la fitxa de la pintura d'Anyós que es conserva a l'Institut Amatller d'Art Hispànic constava el nom de la col·lecció parisenca on estava, anotació feta per Josep Gudiol, suposem que coneixedor per Étienne Ader del seu periple.[29] En tot cas, els historiadors de l'art Cristina Tarradellas i Carles Mancho han aconseguit recentment veure-la i fotografiar-la a França, al domicili dels actuals propietaris, segons que han informat en el si d'unes jornades sobre art romànic celebrades a la Universitat de Barcelona. L'obra havia sortit a subhasta el 5 de desembre de 1973 al Palais Galliera de París, procedent de la col·lecció de l'industrial xocolater Léon Salavin (1886-1976), el qual l'havia comprat, probablement, a Nourhan Manoukian. Per l'anotació manuscrita que figura en el catàleg d'aquella subhasta —conservat a l'arxiu de l'Hôtel Drouot—, hem pogut esbrinar que va ser adjudicada per 30.000 francs. Un preu escadusser si el comparem amb els 150.000 francs que en la mateixa sessió es pagaren per un petit dibuix del s. XV atribuït a Hugo van der Goes. Un dels seus comissaris taxadors, era el mateix Étienne Ader, el qual, com hem explicat, ja havia subhastat el 1955 l'esmentada pintura d'Anyós. Atesos els contactes que Ader mantenia amb Gudiol, no ens ha d'estranyar, doncs, que en el catàleg del 1973, per primer cop en el seu periple francès, s'atribueixi aquesta obra al mestre de Santa Coloma.

La pintura de *Sant Gregori* dins la col·lecció Manoukian

FIGURA 10. París. Carrer Drevet. A l'esquerra de la imatge, la petita casa on Manoukian conservava la pintura de *Sant Gregori*.

Vers el 1963 Nourhan Manoukian adquirí a Montmartre una petita casa de planta baixa i un pis, al núm. 12 del carrer Drevet, envoltada d'edificis més alts. Una casa, aparentment sense pretensions, situada en un d'aquells carrers costeruts que pugen cap a la plaça du Tertre i a la basílica del Sacré Coeur. Hi anà a viure tot sol, i allí pogué envoltar-se de la seva col·lecció particular (fig. 10). A la planta baixa hi col·locà, fonamentalment, les peces d'*Art Nouveau* i, al pis de sobre, les d'*Art Déco*. Com que l'espai d'aquell immoble era molt reduït,[30] quan s'hi traslladà, es veié obligat a vendre una part de les seves obres. No va ser el cas del *Sant Gregori* andorrà que, com veurem, continuà conservant uns quants anys més a prop seu.

Sibarita, *gentleman* i gurmet, la modèstia no era el seu fort. S'enorgullia de l'esplèndida col·lecció que havia encabit en aquella petita casa i que s'ufanejava de mostrar-la. Era —en expressió de

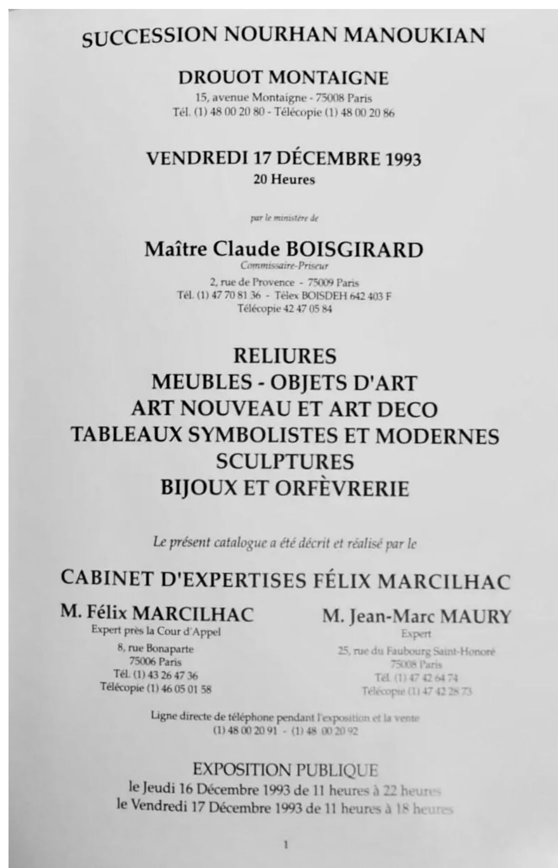
[28] Allen, 1966: 90.

[29] Agraïm a Núria Peirís, Raquel Quesada i Santiago Alcolea de l'Institut Amatller d'Art Hispànic la seva col·laboració en la recerca efectuada en els arxius d'aquella institució.

[30] Més endavant, el 1971 sol·licità a l'Ajuntament parisenc un permís d'obres per poder aixecar un pis en aquella petita casa del carrer Drevet, construcció, però, que no es dugué a terme (*Bulletin Municipal Officiel de la Ville de Paris*, 10-04-1971, p. 591).

Marcilhac— el seu *Hôtel particulier*. Ho testimonien les entrevistes i reportatges apareguts el desembre de 1966 a la revista francesa *Connaissance des Arts* i el juny de 1969 a la nord-americana *Réalités*. També Édith Mannoni, en la seva monografia *Meubles et ensembles Style 1900*, reproduïa el 1968 diverses estances de la casa del carrer Drevet.

Precisament, en el reportatge publicat el desembre de 1966 a *Connaissance des Arts*, on es relaciona bona part de la col·lecció que posseïa, es fa expressa menció de la pintura romànica de *Sant Gregori*, que ell havia situat a la planta baixa d'aquella casa, envoltada d'obres, entre d'altres, de Mucha, Steinlen, Tiffany, Gallé, Larche i d'una petita escultura de Picasso del 1907, pròxima a l'art negre.

SUCCESSION NOURHAN MANOUKIAN

DROUOT MONTAIGNE
15, avenue Montaigne - 75008 Paris
Tél. (1) 48 00 20 80 - Télécopie (1) 48 00 20 86

VENDREDI 17 DÉCEMBRE 1993
20 Heures

par le ministère de

Maître Claude BOISGIRARD
Commissaire-Priseur
2, rue de Provence - 75009 Paris
Tél. (1) 47 70 81 36 - Télex BOISDEH 642 403 F
Télécopie 42 47 05 84

RELIURES
MEUBLES - OBJETS D'ART
ART NOUVEAU ET ART DECO
TABLEAUX SYMBOLISTES ET MODERNES
SCULPTURES
BIJOUX ET ORFÈVRERIE

Le présent catalogue a été décrit et réalisé par le

CABINET D'EXPERTISES FÉLIX MARCILHAC

M. Félix MARCILHAC
Expert près la Cour d'Appel
8, rue Bonaparte
75006 Paris
Tél. (1) 43 26 47 36
Télécopie (1) 46 05 01 58

M. Jean-Marc MAURY
Expert
25, rue du Faubourg Saint-Honoré
75008 Paris
Tél. (1) 47 42 64 74
Télécopie (1) 47 42 28 73

Ligne directe de téléphone pendant l'exposition et la vente
(1) 48 00 20 91 - (1) 48 00 20 92

EXPOSITION PUBLIQUE
le Jeudi 16 Décembre 1993 de 11 heures à 22 heures
le Vendredi 17 Décembre 1993 de 11 heures à 18 heures

1

FIGURA 11. Portada del catàleg de la subhasta dels béns de Nourhan Manoukian celebrada el 17 de desembre de 1993.

En aquest mateix reportatge Manoukian explicava els motius pels quals decidia adquirir una obra: *Pour moi* —deia— *il n'y a pas plus d'instinct de collectionneur qu'il ni avait pas pour Valery d'inspiration poetique. Seule compte la pratique quotidienne, continue des objets. Le choix devient un reflexe.* És, doncs, el reflex —es comenta en aquest article— el que un dia el dugué a adquirir aquella petita escultura de Picasso i el que el 1955 el portà també a adjudicar-se en subhasta el *Sant Gregori* andorrà. Obres d'estils contraposats, que ell col·locava mesclades a casa seva al costat d'objectes d'*Art Nouveau*, allò que li agradava tant. Reflectint aquell contrast, l'autora de l'article, Geneviève Coste, després de descriure la pintura de *Sant Gregori* i referint-se a ella, comentava: *Chagall aurait pu l'imaginer*.[31]

Nourhan Manoukian morí el 29 de setembre de 1993 a l'*Hôpital Européen de Paris*, a Aubervilliers. Sense muller ni descendència directa, nomenà legatària universal de tot el seu patrimoni a una cosina seva, designant al marit d'ella, marmessor encarregat d'executar les seves darreres voluntats.[32]

Encara no s'havien complert tres mesos de la seva mort, que el comissari taxador Claude Boisgirard, sota el títol genèric de *Succession Nourhan Manoukian*, subhastava a Drouot Montaigne, amb l'assessorament de Félix Marcilhac i Jean-Marc Maury, la col·lecció del finat, principalment les peces d'*Art Nouveau* i d'*Art Déco* (fig. 11). Segons es comenta en el pròleg del catàleg

[31] Coste, 1966: 129. Tot i que a l'article es diu, per error, que aquesta pintura d'època romànica provenia de la catedral de la Seu d'Urgell, no hi ha dubte que en realitat es tracta de la de Santa Coloma, perquè tot seguit l'identifica plenament indicant que "elle représente saint Gregoire" i és obvi que, al marge que a la catedral de la Seu no va haver-hi mai cap mural romànic que representés *Sant Gregori*, la pintura que va comprar Manoukian el 1955 va ser justament el Sant Gregori de Santa Coloma (lot 92), com s'expressa en l'acta d'aquella subhasta i es detalla en el seu catàleg.

[32] L'esmentat marmessor, però, moriria a finals d'aquell mateix any pocs mesos després que Nourhan Manoukian.

editat per a l'ocasió, es complia així la voluntat, manifestada per Manoukian en el seu testament, d'oferir novament les seves obres a col·leccionistes i museus, dispersant-les en una subhasta pública com a testimoni del seu discerniment. La licitació celebrada el 17 de desembre esdevingué tota una fita en la revalorització de les obres d'aquells períodes. El *Sant Gregori* andorrà, però, no figura en el catàleg ni fou objecte de subhasta. Avesat Manoukian a vendre obres de la seva col·lecció particular, feia temps que també s'havia desprès d'aquella pintura romànica que, segons l'article de *Connaissance des Arts* citat, el 1966 encara conservava a la seva casa del carrer Drevet, envoltada d'obres i objectes d'*Art Nouveau*. Malauradament, en la documentació que conserven els fills de qui va ser la seva legatària universal, no s'ha trobat cap rastre de la venda del *Sant Gregori*, que pel que ens han comentat, probablement, devia produir-se a la dècada dels anys setanta, ja que en les visites que ells solien fer a la casa de Nourhan Manoukian durant els vuitanta i noranta, no recorden haver vist ja aquella pintura romànica, malgrat que per les seves dimensions considerables —170 x 70 cm, segons es consigna en el catàleg de la subhasta del 1955—, l'havien de tenir present.[33]

Per tot el que hem comentat, doncs, podem concloure que les pintures de *Sant Gregori* de Santa Coloma i *La Verge entre dos sants* d'Anyós, des que foren subhastades el 25 de març de 1955 a l'Hôtel Drouot, van romandre a París, en ser adquirides pel comerciant i col·leccionista d'origen armeni Nourhan Manoukian. D'aleshores ençà, les dues obres seguiren itineraris diferents: la d'Anyós, passà a la col·lecció de Léon Salavin, el qual la subhastà el 5 de desembre de 1973 al Palais Galliera, trobant-se des de llavors en la mateixa col·lecció particular francesa. Quant a la pintura representant Sant Gregori, Manoukian la conservà a prop seu, a la casa del carrer Drevet —com consta en l'article aparegut el desembre de 1966 a *Connaissance des Arts*—, fins que, probablement a la dècada dels setanta, decidí també vendre-la.

[33] Agraïm als descendents de la legatària universal i cosina de Nourhan Manoukian les seves indicacions relatives al Sant Gregori andorrà.

Referències bibliogràfiques

ALLEN, Giles. "Manoukian's stylish marriage. A unique collection of 1900 and 1925 art". A: *Réalités*, núm. 223, juny 1969. Nova York.

"Procès-verbaux du conseil consultatif, 1955-1957, Comité des Conservateurs, Séance du 27 Janvier 1955". A: *Archives des Musées Nationaux* [en línia]. França: Archives Nationales. https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/recherchecon sultation/consultation/ir/consultationIR.action?irId=FRAN_IR_053932&udId=c1nzvq1yf6lg-17rs2uxx050g4&details=true&numberImage=FRAN_0221_014924_L [Consulta 20-09-2023].

"Procès-verbaux du conseil artistique, Février 1955 – Décembre 1960, Séance du 3 Février 1955". A: *Archives des Musées Nationaux* [en línia]. França: Archives Nationales. https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/consultationIR.action?irId=FRAN_IR_053932&udId=c1nzvq1yiah8-1aom8klyjecyn&details=true&gotoArchivesNums=false&auSeinIR=true&fullText=conseil%20artistique&optionFullText=ET [Consulta 20-09-2023].

"Procès-verbaux du conseil artistique, Février 1955 – Décembre 1960, Séance du 17 Mars 1955". A: *Archives des Musées Nationaux* [en línia]. França: Archives Nationales. https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/consultationIR.action?irId=FRAN_IR_053932&udId=c1nzvq1yiah8-1aom8klyjecyn&details=true&gotoArchivesNums=false&auSeinIR=true&fullText=conseil%20 artistique&optionFullText=ET [Consulta 20-09-2023].

Archives de Paris. D.42E3 211 / Etienne Ader / 11 janvier 1954 - 24 juin 1954.

BENET, Rafael (1955). "Inventari del Patrimoni Artístic d'Andorra". *Arxiu Nacional d'Andorra*, NC 003.

BERENGUER i AMAT, Mireia; i BERENGUER i CASAL, Jacint (2020). "Sobre la venda de les pintures de Sant Silvestre i Sant Gregori de Santa Coloma d'Andorra. Noves aportacions". A: *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, vol. 33, p. 177-192. Barcelona: RACBASJ.

BERENGUER i CASAL, Jacint (2017). "Rafael Benet i el Patrimoni Artístic Andorrà. Unes reflexions crítico-històriques inèdites". A: *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 10. Andorra.

ADER, Étienne; RATTON, M. Charles (1955). *Objets de Haute Curiosité, provenant des Collections réunies par le Baron Cassel et la Baronne Cassel van Doorn* (catàleg de la subhasta). París, Hôtel Drouot.

COSTE, Geneviève. "Style 1900 Style 1925". A: *Connaissance des Arts*, núm. 178, desembre 1966. París.

D[URET]-R[OBERT], F[rançois]. "Un <oeil> disparaït". A: *Connaissance des Arts*, núm. 501, desembre 1993. París.

GUERDAN, Léon (1942). *Je les ai tous connus*. Nova York: Brentano's.

LLORENS ARTIGAS, Josep (2023). *Records d'un ceramista*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya; Fundació J. Llorens Artigas.

MANNONI, Édith (1968). *Meubles et ensembles Style 1900*. París: Éditions Charles Massin.

MARCILHAC, Félix; MONTAIGNE, Drouot; i BOISGIRARD, Maître Claude (1993). "Nourhan Manoukian (1906-1993) (catàleg)". A: *Succession Nourhan Manoukian* [...]. París.

MATEU, Meritxell (2003). "Els viatges dels frescos de Santa Coloma". A: *Magister Sancta Columba: La pintura romànica del mestre de Santa Coloma i la seva època*. Barcelona: Viena Art.

R[OGERS], M[eyric] R. "An Hispano-Moresque interior of the late fifteenth century". A: *Bulletin of the City Art Museum of St. Louis*, vol. XXIII, núm. 2, abril 1938. Saint Louis (Missouri).

PAGÈS, Montserrat (2005). "Les pintures romàniques de l'antiga església de Santa Eulàlia d'Estaon. La seva història i la seva iconografia". A: *Urgellia*, núm. XV, 2002-2005. La Seu d'Urgell: Fundació Societat Cultural Urgel·litana.

PATTERSON, Suzanne. "Cooking in a French Home". A: *Réalités*, núm. 223, juny 1969. Nova York.

PIJOAN, Josep (1948). "Les pintures murals romàniques de Catalunya". A: *Monumenta Cataloniae*, vol. IV. Barcelona: Editorial Alpha.

SHURR, Gérald. "Collecting". A: *Réalités*, núm. 223, juny de 1969. Nova York.

Saint Louis Art Museum Archives, Director's office, Especial Exhibition Files Box 15, Early Spanish Art Exhibition, 1938 Fresco.

VERGNET-RUIZ, Jean, [*et al.*] (1972). J*ean Vergnet-Ruiz. 1892-1972. Souvenirs, notes personnelles et témoignages*. París: Les presses artistiques.

WUNDERWALD, Anke (2003). "La pintura mural de Santa Coloma d'Andorra i el seu cercle estilístic". A: *Magister Sancta Columba: La pintura romànica del mestre de Santa Coloma i la seva època*. Barcelona: Viena Art.